12e jaargang no. 3 Oktober 1976.

DE COMMANDERIJ VAN MONTFOORT IN DE LITERATUUR

door E.M.G. Gerards

De Commanderij van Montfoort is de jongste stichting van de Johanniter-orde in Nederland. Als klooster heeft ze bovendien een kortstondig bestaan gehad, van ± 1544 tot ± 1630. Bij gelegenheid van de opening van de oude kapel tot raad- en trouwzaal van de gemeenten Montfoort en Willeskop (16 oktober 1976) zullen enkele belangrijke studies in een historische uitgave verschijnen. In dit artikel zal voornamelijk nagegaan worden, wat in de gedrukte l i t e r a t u u r over dit merkwaardige gebouw en zijn geringe aantal bewoners bekend is. We moeten dan, helaas, al dadelijk constateren, dat dit bijzonder weinig is. De meeste gegevens worden telkens herhaald, zonder dat hun juistheid onderzocht is.

Bernard van Du(i)ven, Balier van de Johanniter-orde in Utrecht, mag de stichter (niet de eerste Commandeur) van de Commanderij in Montfoort genoemd worden. Tot eerste Commandeur benoemde hij Gerrit Zas (1547-1571). Van deze Gerrit Zas is bekend, dat hij tot 5 mei 1574 tevens Heemraad van den Lecken Dijk is geweest (1). In deze zelfde tijd heeft de kunstschilder Antonius van Blocklandt, gezegd van Montfoort, in de kleine Stichtse Stad geleefd. Dat Van Blocklandt de invloed van de Johanniters onderging blijkt uit het feit, dat hij na zijn reis naar Rome (1572) niet terugkeert naar zijn laatste woonplaats Delft, maar zich vestigt te Utrecht en wel in het Catharijneconvent der Johanniters. Met velen van zijn familieleden is hij er ook begraven.

De tijd van Johan Ridder, van 1571 tot 1596 Commandeur, wordt gekenmerkt door de vorderingen van de Hervorming in Montfoort. De Beeldenstorm was in 1566 nog voorbijgegaan aan de kleine stad, waarschijnlijk door de grote macht van de Burggraven, die de katholieke godsdienst bleven beschermen. Maar 6 maart 1583 verschijnt de eerste predikant in Montfoort, Mathias Petersz Dijkman. Burggraaf Jan was gedwongen door een schrijven van Gedeputeerde Staten van Utrecht hem toe te laten. Zonder moeilijkheden is dit allemaal niet verlopen.

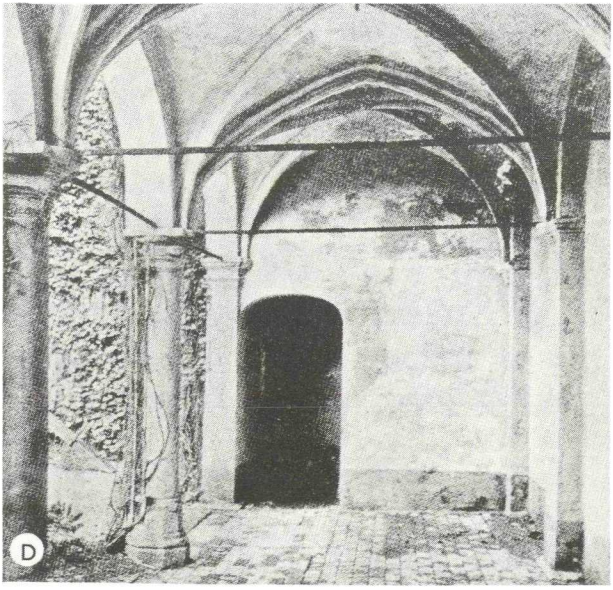

Pastoor Romualdus van Pentere had de "gouden Handschoen" niet aangedaan. (Uitdrukking die betekent, dat men veel moest betalen om een kerkelijke funktie te krijgen) (2). In 1594 vindt er een "visitatie" van het klooster te Montfoort plaats. Een beschrijving hiervan is opgenomen in het artikel van E. Wiersum en A. le Cosquino de Bussy: Visitatieverslagen van de Johannieter kloosters in Nederland (1495, 1540, 1594) (3). Na de situering van het klooster "in Stifft Utrecht in der Statt Montfort, ethwa 20 Meil wegss von der Statt Utrecht" en het noemen van de Commandeur: "Darin ist Commendatarius modernus Herr Johannes Ridder" volgt een opsomming van wat er in de kapel en in het Commandeurshuis aanwezig is (De ecclesia et eius ornamentis; de domo et eius utensilibus); tenslotte wordt er vermeld wat de inkomsten en uitgaven zijn (De proventibus; de exitibus) (3). Toen uiteindelijk de Beeldenstorm ook in Montfoort toesloeg, in 1598 (4), is de Commanderij waarschijnlijk gespaard gebleven.

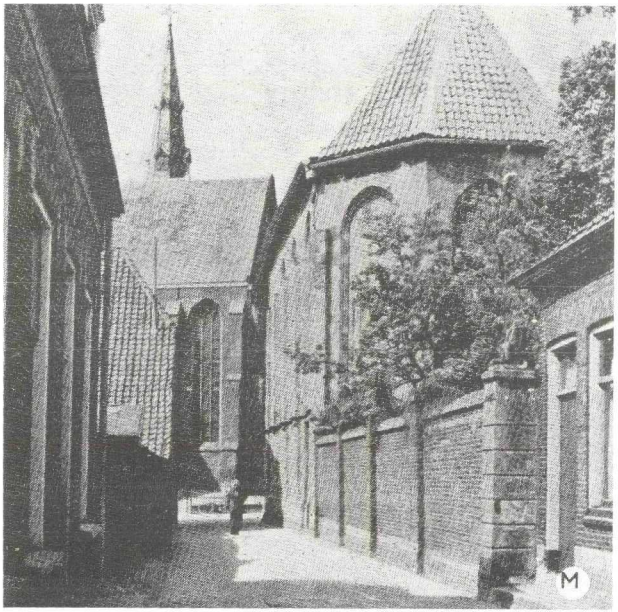

Tijdens de ambtsperiode van Commandeur Johannes van Hoen (1617 ? - 1630, 1635) treft Montfoort in 1629 een grote ramp: De Grote Kerk wordt tengevolge van blikseminslag voor een groot deel verwoest. De grote brand vernielde meer dan 70 huizen en beschadigde vele gebouwen. Om de mensen te gerieven heeft het gemeentebestuur goed gevonden, dat "de clock hangende in de Commandeuri-kerck" voor de uren van de Angelus zal luiden (5). Volgens het Necrologium dioecesis Harlemensis, geschreven door Buggaeus, overleed Johannes van Hoen in 1635 (6); volgens andere bronnen in 1630. Hij was de laatste katholieke Commandeur van Montfoort (7).

De Commanderij werd na de dood van de laatste Commandeur door de overheid in beheer genomen en onder een rentmeester gesteld. De Commandeurs waren uitsluitend prebendaat; zij waren bovendien protestant (8). De Commandeurs "Nieuwe stijl" werden benoemd door de Prins Erfstadhouder. De gebouwen werden door de Staten van Utrecht verkocht.

In de gedrukte bronnen vinden we uit de tijd na 1630 weinig nieuwe bijzonderheden. Het zijn herhalingen van steeds hetzelfde thema: "De Ridders van Maltha hebben hier mede een kommandeurschap gehad, behorende onder de Balije van Utrecht" (9). In 1744 bestond de kapel nog en behoorde toe aan de Balije van Utrecht. De Commandeur werd door de Prins Erfstadhouder aangesteld (10). En nog in 1772: "De Ridderorde van Maltha plagt, van ouds, eene Commanderij te Montfoort te hebben, en een Huis in de Hoffstraat, die van 't Kasteel naar de IJsselpoort loopt. Zij is nog in wezen, en behoort onder de Balije van Utrecht. De commandeur wordt tegenwoordig door den Prins Erfstadhouder aangesteld" (11). In hoeverre is hier sprake van elkaar naschrijven, zonder te weten wie de bewoners en/of eigenaars op dat moment waren? In 1775 beschrijft Bachiene Beschrijving der Vereenigde Nederlanden (12) met gelijkluidende woorden de situatie, evenals A. Kok in zijn Aardrijkskundig woordenboek (1789) (13) en nogmaals Bachiene, maar nu in het boek Vaderlandsche geographie (1791) (14). Dezelfde paginering van Bachiene's boeken (deel II, 1083) in twee zogenaamd verschillende boeken, respectievelijk geschreven, of liever gedrukt, in 1775 en 1791, geeft niet blijk van controleren van de juiste gegevens. Zelfs in 1820 schrijft Van Zutphen nog: "De Duitsche Ridders plagten ter dezer stede een huis in de Hoffstraat te hebben" (15). Pas in 1846 wordt aan de gewone formule iets nieuws toegevoegd: ". . . . . Het kerkje der Commanderij, in de Hofstraat , waar zij (de Johanniters) ook een huis gehad hebben, is thans ingerigt tot eene grutterij" (16).

Vanaf het begin van deze eeuw begint men te "inventariseren". Voorlopige lijst van nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel 1, provincie Utrecht vermeldt (in 1908), dat "van de Commanderij van Sint Jan nog staat: een deel van de kruisgang, een poortje (c. 1525) en de kapel, thans pakhuis, met tamelijk bewaarden gevel (gebeeldhouwd poortje, 2e kwartaal 16e eeuw). Op een muur achter de Commanderij bevinden zich twee gebeeldhouwde consoles en een leeuw" (17). "De overlevering voegt er nog bij, dat eene onderaardsche gang vandaar voert naar de Kerk. Gaarne zouden wij Montfoort dit sprookje laten, maar tegen de nuchterheid van nauwkeurige dieptepeilingen, in de Hofstraat verricht bij den aanleg van gasbuizen in 1910 om de waarheid van dit verhaal te onderzoeken, kan het zich niet staande houden, tenzij de gang zich zou bevinden op eene diepte grooter dan vier meter" (18).

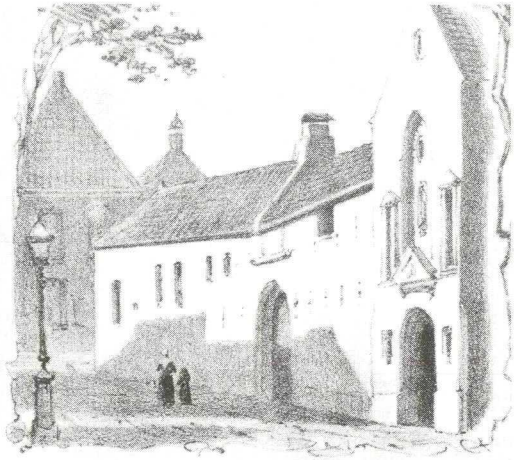

Commanderij te Montfoort.

In 1926 blijkt de kapel zeer vervallen te zijn. Het gemeentebestuur zou graag aan dit bouwwerk een waardige bestemming geven, maar het geld ontbreekt (19). Toch krijgt de, eveneens in verval verkerende kloostergang naast de kapel, als eerste een restauratiebeurt, in 1965/67 (20). De kloostergang is gerestaureerd, maar op de plaats van de oude Commandeurswoning staat nu een modern bankgebouw, dat scherp contrasteert met de omringende middeleeuwsche gebouwen (stadhuis, kapel, Grote Kerk). Na de gang komt de kapel aan de beurt.

Reeds in 1946 zijn er besprekingen van het gemeentebestuur met de eigenaar, de heer J. van Kooten geweest om de commanderij te kopen. Over de voorwaarden van beide zijden kon men het heel goed eens worden, maar de gemeente kon het financieel niet aan om de gebouwen te restaureren. De subsidieregeling was toen ook nog niet zo goed geregeld. Bovendien had men geen bestemming dit gebouw waardig. Ook later heeft men geen pogingen gedaan om een oplossing te vinden. Maar eindelijk is het dan zo ver. 25 Juni 1971 wordt op de agenda van de gemeente-raadsvergadering toegevoegd: Aankoop perceel Hofstraat 5. De koopprijs is f. 40.000,–.
Het resultaat van de vergadering was, dat de gemeente kon overgaan tot de aankoop van het pand Hofstraat, ofwel van ouds het gebouw geheten de kapel van Johanniter Ridders. De kosten van restauratie worden geraamd op f. 300.000,–, waarvan het Rijk 40% en de Provincie 10% voor hun rekening zouden nemen. 3 April 1973 raasde een zware storm door de provincie en ook Montfoort bleef niet gespaard. Met name het dak van de Commanderij leed zeer veel schade. Alle omstandigheden tezamen hadden er trouwens voor gezorgd dat het hele gebouw hard aan restauratie toe was. Maar omdat een subsidieregeling bij CRM pas na 1975 in behandeling kon worden genomen, en herstel van het dak niet zo lang kon wachten, werd aan de raad een krediet gevraagd voor het uitvoeren van noodherstelwerkzaamheden. CRM heeft zich in beginsel bereid verklaard tegemoet te komen in de kosten van dit noodherstel. Deze kosten zijn door het bureau voor restauratie, o.l.v. Dr.Ir. C.L. Temminck Groll uit Utrecht, geraamd op ruim f. 13.000,–. Het aannemingsbedrijf Woudenberg uit Ameide (dat samen met architect Ir. Temminck Groll ook al de kloostergang restaureerde) zal het werk uitvoeren. De nood-herstel-kosten zullen in de toekomst worden begrepen bij de uiteindelijke restauratiekosten.

De Raad geeft het krediet (21). April 1974 is het plan van het Bureau-voor-Restauratie-Temminck-Groll klaar. 12 Juni 1975 krijgt het aannemingsbedrijf Woudenberg uit Ameide de officiële opdracht om de kapel te restaureren. Een maand later beginnen de werkzaamheden. Men verwacht ongeveer juli-augustus 1976 klaar te zijn. Even leek het erop, dat er nog moeilijkheden zouden komen. In de nacht van vrijdag op zaterdag (2 en 3 januari 1976) kwam de stelling rond de Commanderij met daverend geweld naar beneden tijdens de zeer zware storm van die nacht. Gelukkig werd niemand getroffen, door het neerstortende staal en hout. Wat overbleef was een verwrongen massa staal met hout.

Eindelijk is het dan zover dat na talloze wederwaardigheden de oude kapel van de Johanniter Orde een waardige bestemming krijgt. 16 Oktober 1976 heeft de officiële opening plaats met feestelijkheden die aangepast zijn aan de aard van het gebouw. Dan zal Montfoort blij mogen zijn met het behoud van een prachtig monument, waarvan er helaas al enkele deze eindstreep niet gehaald hebben. Moge ook de tegenover de Commanderij gelegen Grote Kerk uit de tweede helft der 14e eeuw behouden blijven voor Montfoort door een tijdige restauratie.

---

(1) Vliet, M. van - Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams . . . . .
Utrecht, 1961 (639)

(2) Heyden, L.J. van der - De parochie van den H. Johannes de Dooper te Montfoort.
Utrecht, 1934 (16)

(3) Bijdr. Ned. Hist. Gen. 48 (1927) 322-4

(4) Hellema, A.C. - De Grote Kerk. (47)

(5) Stalenhoef, J.C. - Montfoort na den grooten kerkbrand anno 1629.
Montfoort, 1922 (ps)

(6) Katholiek 60. (1871) 74

(7) Arch. Aartsb. Utrecht 1 (1874) 212; 10 (1882) 193-4; 43 (1917) 171

(8) Rengers Hora Siccama, D.G. - De geestelijke en kerkelijke goederen onder het
canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht . . . . Utrecht, 1905 (682-4)

(9) Hoogstraten, D. van - Groot, algemeen, historisch, geographisch, genealogisch
en oordeelkundig woordenboek . . . . Amsterdam, 1732 (VII, 304-5)

(10) Excursie naar het oude stadje Montfoort. Jbj. Nift. 1926, XXII-XXX.
Gids voor Montfoort, 1933, 26-7

(11) Tegenwoordige staat X, 108

(12) Bachiene, W.A. - Beschrijving der Vereenigde Nederlanden . . . .
Amsterdam, 1775 (II, 1083)

(13) Kok, Jacobus - Vaderlandsch woordenboek. Amsterdam, 1785-1796 (I, 97-8)

(14) Bachiene, W.A. - Vaderlandsche geographie . . . . . Amsterdam, 1791 (II, 1083)

(15) Zutphen, A. van - Aardrijkskundig en geschiedkundige beschrijving der provincie
Utrecht. Z.pl., 1820 (116)

(16) Aa, A.J. v.d. - Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden.
Gorinchem, 1846 (1064)

(17) Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten . . . . Utrecht, 1908 (98)
vgl. W.J. Hofdijk en D. v.d. Kellen - De kloosterorden in Nederland . . . .
Haarlem, 1865

M. Schoengen - Monasticon batavum I. Amsterdam, 1941 (88)

Els. Wbl. (1955) 22 jan.

(18) Buiten (1915) 54

(19) Heemtijd., no. 16 (1965) 8

(20) Ned. Hist. 1 (1967) 24

(21) U.N. 25 en 29 sept. 1973

MONTFOORT WERKT AAN DE BINNENSTAD

Niet alleen de gereedgekomen restauratie van de kapel van de Commanderij geeft er aanleiding toe deze aflevering van Heemtijdinghen aan Montfoort te wijden, want er is meer aan de hand. In het Monumentenjaar 1975 maakte het college van B. en W. plannen bekend om te gaan werken aan de rehabilitatie van de binnenstad. De raad stemde daarmee in en er wordt inmiddels hard aan gewerkt.

Tand des tijds

Een jaar geleden bekeken leden van onze werkgroep stad en landschap de binnenstad, nogal triest gestemd, en fotografeerden allerlei panden waarvan iets aan vroeger eeuwen herinnerde. De trieste stemming werd veroorzaakt door de toestand waarin Montfoorts binnenstad zich bevond.

Havenstraat 7, gesloopt.